

Molnár Magda

Óvodás korúak demokratikus értékekre történő nevelése a médiapedagógia segítségével

A tanulmány annak kérdését járja körbe, hogy a demokratikus értékrend kialakítása milyen képességek fejlesztését igényli óvodás korban. Bemutatja, hogy ebben a folyamatban milyen szerepe lehet a médiapedagógiának, illetve a társas kompetenciák fejlesztése során milyen alapelvek mentén képzelhető el a médiapedagógiai tevékenység. Gyakorlati példákkal segíti a toleranciára nevelés, a kreativitás és a képzelet fejlesztése, a kooperáció elősegítése témaköreinek mélyebb megértését.

„Amit a gyerekekért tehetünk, az az, hogy megteremtjük számukra a lehetőséget, hogy önmagukat fejlesszék, önmagukról gondoskodjanak, megismerjék és gondozni tudják testüket -, hogy később jól érezzék magukat a bőrükben, hogy másokról is képesek legyenek gondot viselni, de senkinek ne szolgáltatassák ki magukat...hogyan megtanulják a felnőttektől – személyes példaadásukból és szavaikból – tisztelni mások eltérő ötleteit és alkotómódszereit, sőt azok iránt érdeklődést is tanúsítsanak. Jó lenne, ha már egész fiatal kortól mindenki érezné, hogy hasznos a többiek számára, és a többieket különbözőségükkel együtt önmagával egyenrangúnak érezné.”

„...megtanítanák őket...” a saját vágyaik által hajtott, de másokat is tiszteletben tartó személyes felelősségvállalásra, a másokkal való megméréstetésre, az együttes felelősség hordozására.”

Részletek a Francoise Dolto francia gyermekpszichológussal, pszichoanalitikussal folytatott beszélgetésből

A demokratikus ill. antidemokratikus értékek megtapasztalása az óvodás kort megelőzően elkezdődik, miután a gyerek beleszületik egy társas közegbe, ahol az emberek jogairól szóló vélekedés megnyilvánul a gyerekekkel és környezetével való bánásmódban is. A terhesség és a szülés körülményeit is meghatározza, hogy milyen társadalmi csoporthoz tartoznak a szülők, milyen jogok illetik a gyerekeket.

A gyereket körülvevő közeg számtalan módon ki tudja fejezni értékrendjét a gyerek számára. Az előzetes tapasztalatok azután erősen befolyásolják azt, hogyan hatnak rá a médiából érkező információk, hogyan értelmezi a gyerek a felé irányuló közléseket.

A gyerek saját maga is szerez tapasztalatokat, amik az őt körülvevő közösség demokrácia fokáról tájékoztatják őt, de a felnőttek közvetítésére is szüksége van. A jog által deklarált és a személyes tapasztalatok nem szükségszerűen esnek egybe (Gyermekek Jogairól szóló Egyezmény).

A demokráciára nevelő médiapedagógia kiemelt célja lehet, hogy a veszélyeztetett gyerekeket közösségépítő programokba vonja be társadalmi hátrányaik csökkentése érdekében.

A demokratikus értékek kialakulása szempontjából alapvető jognak tekinthetjük a **szülők és a gyerek egymáshoz való kötődésének jogát**.

Tekintélyelvű társadalmakban az uralkodó az anya és gyermeke kötődésének körülményeit is meghatározta. Gyakran elszakították anyát a gyermekétől és a gyerekekkel a hatalom igényeinek megfelelően bántak (szélsőséges példa: Heródes a Biblia szerint a 2 évnél fiatalabb fiúgyermeket legyilkoltatta, de pl. a török korban a janicsárneveléssel is csorbult a kötődés joga, akár Otto Mühl osztrák kommunájában).

A demokratikus értékekre történő nevelés során **modell értékű a (foglalkozásokat vezető) felnőttek viselkedése**. Bár **óvodás korúak esetében a velük együtt levő felnőttek egyértelmű összhangja kívánatos**, a későbbiekben érdemes a demokratikus értékekre nevelő programba eleve betervezni olyan helyzeteket, amelyekben a vezetők kifejtik és képviselik eltérő véleményüket és együttműködnek. (Idősebb korosztályoknál a gyerekeket is érdemes bevonni a folyamatba, a döntéshozatalba, a közös felelősségvállalásba.)

A gyermeknek joga van a **kiegyensúlyozott fejlődéshez**. Eszerint, kívánatos, hogy minden életkorban az adott kornak megfelelő szükségletei elégüljenek ki, egyiket se hanyagolják el, de ne kerüljön túlsúlyba sem a többivel szemben.

A médiák esetében viszont a vizuális és auditív inger elárasztja a gyerekeket, ugyanakkor az ingerek egységes egésszé szerveződésében az idegrendszer szempontjából oly alapvető vestibuláris, taktilis és proprioceptív ingereket nélkülözik a gyerekek (lásd később is). Ezt úgy is fogalmazhatnánk, hogy az **ingermodalitások egyenlő esélyének** elve.

A vizuális ingerek szinte rabul ejtik az éretlenebb idegrendszerű gyerekeket, mert az idegrendszer természetes védelmi mechanizmusai még gyengébben fejlettek. Ezen felül a mozgó vizuális ingerek túl erőteljesek az idegrendszer szerveződése szempontjából még alapvetőbb tapintásos ingerek „tapintatos” jelenlétével szemben.

A gyerek képességei, önbizalma, ismeretei folyamatos fejlődésben vannak és jó esetben a megfelelő pedagógiai módszerekkel ezt a fejlődést segíthetjük, de könnyű visszaélni a gyerekek külső hatások iránti védtelenségével, sérülékenységével. Mindenképpen ajánlatos a médiából származó ingerek adagolására, - túlادagolás esetén - a „diétára” figyelni.

„A gyermek számára az ideális hely természetesen az, amely mentes a felnőttek kereskedelmi tevékenységétől.” (F. Dolto). Korunkban nehéz még elképzelni is ezt a helyet, mégis a felnőttek feladata lenne, hogy ennek ellenére megteremtsék ezt a gyerekeknek. Dolto olyan helyre gondol, ami ingyenes, ahol a gyerekek maguk szervezhetik meg az elfoglaltságaikat. A reklámok és fizetős képességfejlesztő játszótérházak olyan tereket hoznak létre, amelyek a gyerekek társadalmi különbségeit növelik. Ellentőrekvésként talán a Biztos Kezdet Gyerekházakat említhetném.

Az óvodáskor sajátossága

Az óvodáskor alapvetően **az érzékelés és a mozgás együttes fejlődésének a korszaka** (Piaget - érzékszervi-mozgásos sémák kialakulása; Stern - perceptuális és motoros kompetencia, perceptuális integráció fogalma; Ayres – szenzoros integráció fejlődése). Elsősorban mozgásos, ritmusos dalok, mondókák, ügyességi játékok korszaka, amelyben az idegrendszer szervezettségét a szenzoros integrációs játékok növelik, s ez később a magasabb rendű funkciók (írás, olvasás, gondolkodás, beszéd) alapját képezi, így a demokratikus értékrend szerint szerveződő magatartás alapjait is ily módon rakhatjuk le. A szenzoros integráció az idegrendszernek az a képessége, hogy a rendelkezésére álló információkat egységbe rendezze, hogy „az észleletek esetlegességéből egy értelmezhető külvilágot szervezzünk” (Szvatkó Anna).

„Nem könnyű meglátni, hogy a figyelmetlenség vagy a hiperaktivitás szokatlan reakciói az idegrendszer eltérő szervezettségének következményei, és szinte behozhatatlan hátrányt jelentenek az úgynevezett „fejlett” civilizáció, a kialakulófélben lévő információs társadalom körülményei között.” írja Szvatkó Anna a szenzoros integráció fejlődésének fontosságával kapcsolatban.

A Waldorf-pedagógia jól felépített rendszerében minden ismeretet érzékeléses-mozgásos megalapozással készítenek elő..

A médiapedagógiának is érdemes felkészülnie arra, hogy szenzoros integrációs diszfunkciója miatt egyre több olyan gyerek él, aki a jelenlegi iskolarendszerben diszlexiás, diszgráfiás, diszkalkuliás, figyelemösszpontosítási vagy hiperaktív nehézségekkel küzd.

Milyen képességek fejlesztésével, ill. milyen szempontok figyelembe vételével tud a médiapedagógia hozzájárulni az óvodás korúak demokratikus értékrendjének kialakulásához?

Alapvetőnek tekinthetjük a gyermek **identitásának** az erősítését. Biztos, valós értékeken nyugvó éntudatra van szüksége ahhoz, hogy a családból kilépve egyre tágasabb társas környezetben tudjon alkalmazkodni és változtatni.

Ez az önazonosság tudat szükséges ahhoz, hogy azután az indentitás-játékokra sor kerülhessen (pl. én vagyok a minden harci erővel felfegyverzett hős, aki meg tud küzdeni a Gonosszal) Az a gyerek, azonban, aki még sírva fakad a jelmezbálon az álarcok, jelmezek láttán, elveszítette biztonságát, sírásával jelzi, hogy identitása és mások azonosságának tudata még gyenge, nem bírja el a jelmez által létrejött változásokat.

Már óvodás korban **interaktív játékkal, szerepjátékkal** is fejleszthető az identitás. A szerepcsere lehetősége nagyban szolgálja a játékok gyógyító, nevelő hatását. Témánk szempontjából hasznosnak tűnik az a megközelítés, amely szerint **a szerepcsere a demokrácia lehetőségét rejtí**. Nincsenek mereven meghatározott szerepek, hanem egy-egy helyzetet az összes szereplője szempontjából végig lehet próbálni, rugalmasan lehet változtatni, aktív félből lehet passzív, a játékban mindenki egyenrangú, forognak a szerepek,

egyformán átélhetőek a különböző érzések, hatalmi viszonyok, reakciómódok. Ehhez kapcsolódik a demokráciában oly hasznos **szociális kompetencia** fejlődése is. Benedek László játékterápiás könyvében több szempont alapján csoportosítja a leírt játékokat. A demokratikus értékekre nevelés szempontjából kiemelendők a modellkövetés, befogadás, együttműködés, szolidaritás, vezetés a csoportban címszó alá sorolt játékok közül a korosztálynak megfelelőek.

A könyvben találhatunk olyan játékokat is, amikben negatív élménymotívumok jelennek meg: agresszió, dependencia, gátlástalanság, indulati sodrás, kiszolgáltatottság, tiltás, bűnbak-képzés, ellenségesség, félreértés, menekülés, rivalizáció, titok. Ezekben fontos, hogy a gyerek már tisztában legyen a játék „mintha” jellegével. Az a gyerek, aki szerepébe annyira beleéli magát, olyan kétségbeesetten küzd társával, mint ellenséggel hogy akár testi fájdalmat is okoz neki, még nincs tisztában a játék „mintha” jellegével, így társa integritását sem tudja tiszteletben tartani. A játékok során ez a mintha-tudat is kialakítható.

A média hatásának megítélésével kapcsolatban megemlítem, hogy a média és agresszió kapcsolatának hangsúlyozása, kutatása túlreprezentálódott. A mostani médiaértéssel fejlesztő, demokratikus értékekre nevelő oktatócsomag talán kiegyensúlyozottabb véleményekhez vezet majd.

A **gyerekek aktivitása** fontos a médiapedagógiában, hogy ne legyenek passzív befogadói a műsornak, programnak (ők alkossák meg saját közösségük televízióját - óvodás korban akár papírdobozból -, filmjét, videojáték programját, zenéjét, táncát, jelszavát, logóját, honlapját...)

Az önállóság serkentésével. Ebben az életkorban is kialakítható az életkornak megfelelő autonómia. Az önálló kezdeményezés értéke, az önálló véleményalkotás teret kapjon.

Az egymás iránti **bizalom** átélésével. A bizalom és önállóság fogalma szorosan összefügg. A másikat akkor hagyom önállóan tevékenykedni, amikor bízni tudok benne, hogy azt el tudom fogadni, amit ő tesz. Az állandó szoros kontroll elsorvasztja a bizalmat a résztvevők között és a felek önállóságát is. Ez interperszonális és társadalmi szinten egyaránt megnyilvánul. (E cél eléréséhez a játékok közül válasszuk a bizalom-játékokat.)

Ismeretei bővítésével. Bővülő ismeretekre van szükség ahhoz, hogy bizonytalan ismeretei, érzelmvezérelt viselkedése ellenére egyre jobban tájékozódjon, megfelelő döntéseket hozzon a gyerek.

Toleranciára való neveléssel. A gyerek legszokatlanabb, legmeghökkenőbb ötleteihez is megértéssel, elfogadással közelítsen a felnőtt (akinek, mint tudjuk modell értékű a viselkedése). A gyerekek és felnőttek között oly gyakori nyelvzavar oka az, hogy a felnőttek felnőtt nyelven kommunikálnak, amíg a gyerekek gyerek nyelven. Ezt a felnőttek ismét felnőtt nyelven értelmezik, pl. etikai szempontok szerint, vagy olyan elvárások mentén, amit a gyerekek életkoruknál fogva még nem értenek. A felnőtt akkor értheti meg a gyereket, ha

képes a gyerek élményeibe, gondolkodásába, érzelmeibe belehelyezkedni (vagyis mentalizálni).

A **kreativitás** támogatásával.

„A demokrácia találékonyságot követel, és nagyon korán meg kell rátanítanunk tapasztalati úton a gyerekeket.” (F. Dolto).

Minél sokszínűbb megoldások születnek, annál értékesebbek, szemben a sematikus vagy egyforma megoldásokkal. Ez is a felnőttek feladata, hogy a sokféleséget értékeljék.

Ehhez társul még a **képzelet** fejlesztése. A médiák esetében külső képekről van szó, a képzelet pedig a belső képek kibontását jelenti. Művészettel, mesével, közös meseszöveggel, illusztrálással, a mesék eljátszásával a képzelet és a szociális kompetencia egyaránt fejlődik.

A **kooperáció** elősegítésével. Olyan játékok, amelyekben megtapasztalhatják a szinergiát, az összefogás, közös tevékenység, közös döntés előnyeit.

A demokrácia egy nagyon bonyolult társas tevékenység, akár fogalmazhatjuk társasjátéknak is. Játzásához alapvető társas ismeretekre van szükség. El tudok képzelni egy olyan társasjátékot is, amiben a szokásos „Háromszor kimaradsz a dobásból!”, „Lépj előre 5-öt!”, „Konyhabútort vehetsz!” helyett a demokratikus működéshez szükséges értékeket lehet erősíteni. Akkor dobhatsz, léphetsz, ha előtte ezt vagy azt a feladatot teljesíted:

1-et léphetsz, ha egyedül, 2-t léphetsz, ha egy társaddal (a kooperáció értékelése), 5-öt, ha 3-6 fős csoportban oldod meg a feladatot.

A **konfliktuskezelés** különböző módjai kipróbálásának lehetőségével, köztük olyan **egyezség** létrehozásával, ami **minden résztvevő fél számára elfogadható**.

A **mentalizációs képesség** fejlődésének elősegítésével. A mentalizációs képesség a másik ember szuverenitása elismerésének feltétele.

A mentalizációt úgy lehetne legegyszerűbben definiálni, hogy el tudom képzelni, hogy a másik embernek tőlem függetlenül érzései, gondolatai, szándékai vannak és ezeket tiszteletben tartom. Tehát a másik embert nem tárgyként kezelem, hanem valóságos személyiségként és feltételezem, hogy eleven, önálló, méltósággal rendelkező, értékes lény. A mentalizáció képességét akkor lehet legjobban elsajátítani, ha velünk úgy bánnak, ahogy egy önállóan érző, gondolkodó lénynak jár, együttműködéssel, a másik iránti tisztelettel, együttérzéssel (ezek mind a demokratikus értékrend alapjai).

Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az antidemokratikus viselkedés – pszichológiai szempontból – a mentalizációs képesség hiányosságára utal.

Első lépés a **választás lehetőségének** biztosítása. A gyerekek sokáig nem tudják összekapcsolni a választást a következményével, így a felelősség átélése is nehézségekbe ütközhet. Ez esetben akár részekre bontva átélheti a jogot és azután a sok választás nyomán összeállhatnak a következmények, majd az az önismerettel is összefüggő lépés, hogyan járulok hozzá egyedi döntéseimmal egy mások életét is befolyásoló folyamathoz. (Ennek

átélésére is játékos formában, nem szavakkal hatékonyabb. Pl. mérleg-játék, amelyik oldalra áll, az befolyásolhatja az egyensúlyt.)

A **másokért való felelősségvállalás** kialakulásához a személyes fejlődésen keresztül vezet az út. Óvodás korban még korlátozottan működik. Jó, ha saját tettei és a következmények kapcsolatát felismeri és el tudja vállalni az óvodás gyerek.

Alapelvek az óvodás korú gyerekekkel folytatott foglalkozások során

„A gyereket uralják az elemek, az anyagok, a különféle praktikák és fortélyok, amelyekről nincsen tapasztalata. A világ mágikusnak tűnik számára.” Ahogy a valóság egyre megfoghatóbbá válik, a gyerek világról alkotott mágikus tudata is megváltozik.

A **konkrét érzékszervi-mozgásos tapasztalatszerzés előzze meg a verbális ismeretszerzést**. A mozgás, az interaktivitás növeli a beépülés hatékonyságát (belső reprezentációk képződnek). Minél több érzékszervi csatornán kódolódnak a gyerek tapasztalatai, annál mélyebb emléknym keletkezik. Az emlék egyes elemei előhívják a többi. Az előhívott modalitásokat (látás, hallás, ízlelés, tapintás, egyensúly) tetszés szerint felhasználhatja az idegrendszer más tapasztalatok mozgósítására. A mozgásos, érzékszervi szinten rögzített emléknym az identitás részévé válik, mélyíti a tapasztalást a kevesebb - pl. csak vizuális - modalitásban tárolt tapasztalással szemben. Szinte a testtartás, izmok tónusa, szag, íz alapján is emlékezhetünk olyan emlékekre, amiket szóval vagy képpel nem is tudnánk előhívni. A médiapedagógiai foglalkozásokon fontos, hogy mozgásos-érzékeléses jellegűek legyenek. A megfigyelés, mozgásos utánzás is nagy teret kaphat („Mutasd meg, hogyan futott/ evett/ örült/ énekelt/ félt/ harcolt...! Milyen volt a hangja...? Játssz el, hogyan folytatnád...! Mutasd meg, milyen állathoz hasonlít!”...stb.) Szavaink szépen tanúskodnak arról, hogy háttérükben milyen konkrét tapasztalatok állnak. Például egy kötélbe kapaszkodó függés élménye segítségével könnyű egy elvontabb szövegben egy dolog másikkal való kapcsolatának függő jellegét elképzelni. Építőkockával való hosszas bibelődéssel előkészíthetem az „alátámaszt” fogalmát, pedig lehet, hogy érvekről van szó, amik korántsem helyezkednek el a térben, mint az építőkockák, mégis alátámasztják egymást.

- A fejlődés során előbb az **elemi észlelésre** van szüksége a fejlődő gyerekeknek. Hosszú gyakorlás folyamata előzi meg azt az állapotot, amikor az észleletek integrált egészé össze tudnak állni. Fontos, hogy a felnőtt hagyja, hogy a gyerek önálló tapasztalatokat szerezzen. Sokan úgy vélik, hogy a pedagógiának aktívan be kell avatkozás a másik személy életébe. A diktatórikus rendszerekben a gyerekeket előre meghatározott pedagógiai útvonalakon terelgetik és egyéni különbségüket nem tekintik értékesnek. Az a felfogás, ami a biztonságos, de kellően nehéz, meglepő, ezáltal örömteli keretek között történő önálló tapasztalatszerzést hangsúlyozza (Dolto: A gyermek és az öröm), a gyermek fejlődőképességébe vetett hitet is kifejezi.

- **Taktilis** (tapintással összefüggő) és **vesztibuláris** (az egyensúlyszerv működésével járó) ingerek szerepe a megismerésben. „...a valóság érzékelésének megbízhatóságát a tapintás adja.” (Az érzékszervi-mozgásos megismerés szerepét lásd följebb.)

- Válaszait először hadd közölje cselekvéshez kötött (mozgás, rajz, gesztus, mimika, tánc, ritmus, gyurmázás...) formában, csak azután verbálisan.

- A **figyelemkoncentráció** kialakítása a médiapedagógiának, mint minden pedagógiai megközelítésnek elengedhetetlen feladata. Ha mozgásos elemek vagy a tapintás teret kap a foglalkozásokon, ez jelentősen növelheti a gyerekek figyelmi teljesítményét (pl. beszélgetőkörben babzsák vagy plüss figura körbeadása, dobálása).

- A nyugalomhoz, az egyedülléthez való jog.

- A konkrét tapasztalatszerzéshez társul a **képzelet** fejlődése. A képzelet segíti abban, hogy a gyerek meghaladja korlátozott tapasztalatait, mégis a képzelet akkor tudja legjobban repíteni, ha valódi tapasztalatszerzés alapozza meg. A képzelet fejlettségéről úgy lehet meggyőződni, hogy ilyen és hasonló kérdéseket teszünk föl a gyerekeknek: Milyen állat lennél te ebben a mesében? Mit csinálna az az állat? Hogyan szólna a másik állatnak, ha...?

- Önálló tapasztalatokat szerezhessen arról, hogy az ő **érzéseit, gondolatait, szándékait mások igyekeznek tiszteletben tartani**. Ez hozzájárul a mentalizációs képesség és a tolerancia, a **másik ember iránti tisztelet** fejlődéséhez.

- Kapjon lehetőséget arra, hogy választhasson olyan kérdésekben, amelyek érettségének megfelelnek. Szorosan összefügg az előző gondolattal, lényeg a **választás joga** és gyakorlása.

- Megfelelő **szokásrend** kialakításával a demokrácia szokássá is alakítható (hogyan szoktak megbeszélni, kiválasztani, eldönteni, kialakítani...bizonyos dolgokat).

- Az **utánzás** erőteljesebb tendencia, mint az értékállandóság, miután stabil értékrendjük még nem alakult ki.

- Mivel a jól integrált, egységes világkép kialakulása még a kezdeteknél tart, **fragmentált képe van a világról**. A fragmentált ellenpontja: a holisztikus. Az a gyerek, akinek nem csak önmagáról vannak ismeretei, hanem társairól – különbözőségükkel együtt – is és egységbe tudja vonni önmagát szűkebb-tágabb környezetével, az a demokrácia szempontjából is kedvező alanynak bizonyul.

- A fragmentáltság következménye az, hogy **egyszerre több részt nehezen tud összeilleszteni, több szempontot nehezen tud figyelembe venni**. Ez a percepcióban, gondolkodásban egyaránt megjelenik. (Ha a gyerekek nem tudják követni a foglalkozás során az instrukciót, mindig érdemes arra gondolni, hogy kisebb egységekben kommunikáljuk

mondandónkat. A kifejező gesztus, mimika és hangsúly fontosabb lehet, mint a precíz fogalomhasználat.)

- **Gondolkodása konkrétumokhoz** kötött. Az absztrakt gondolkodás egy bizonyos szintje szükséges már az iskolaérettséghez. (Egy 3-5 éves óvodás számára 2 alma és 3 körte, az 2 alma és 3 körte. A $2+3=5$ gyümölcs absztrakciója még távol áll tőle.) Ez úgy is értendő, hogy egy közös lépegetős mozgásos játék tapasztalatai közelebb viszik a „másik ember figyelembevétele fontosságának a megértéséhez, mint egy hosszas magyarázat vagy oktató történet.

- Az óvodás korú gyereket még többnyire **érzelmei vezérlik** és érzelmi alapon reagál. Például amikor választási helyzetbe kerül (demokratikus jog gyakorlása), választási szempontjai nem racionális gondolkodási folyamat eredményei, inkább érzelmi viszonyulását fejezik ki (pl. azért szeretne valakivel egy csapatba kerülni, mert tetszik neki, ahogy a másik gyerek a körmeit anyukája körömlakkjával kifestette).

- Tapasztalataikról **sokat rajzoljanak, ábrázoljanak!** Mivel a szimbolizáció folyamata ekkor még az elején tart, a rajzolás és egyéb ábrázolási módok fejlesztésével közvetetten a beszéd absztrakt szintjét is fejlesztjük. Először tapasztalni kell a dolgokat, azután ábrázolja, csak a végén következik a beszéd a tapasztalatok megfogalmazása.

- Az idegrendszer érése folyamán **a gátlás**, önszabályozás **később fejlődik ki**, mint például a sekentéses folyamatok. Idegrendszeri éretlenség (pl. hiperaktivitás, figyelemzavar) esetén az életkor alapján elvárhatónál is később. Ezért is nehéz a szabályokat betartaniuk, tiltások nyomán leállítaniuk egy-egy tevékenységet, amit impulzívan művelnek.

- A felnőttek többször kell **közvetítéssel** segítenie annak érdekében, hogy a gyerekek egymás közléseire tudjanak figyelni, meg tudják érteni egymást.

Irodalom:

- Benedek, L. (1992): Játék és pszichoterápia. Animula Egyesület, Budapest.
- Carlgren, F. (1999): Szabadságra nevelés. Rudolf Steiner pedagógiája. Képek és tudósítások a nemzetközi Waldorf-iskolai mozgalomról. A „Török Sándor” Waldorf-pedagógiai Alapítvány sorozata. Solymár.
- Dolto, F. (2002): A gyermek és az öröm. Pont Kiadó, Budapest.
- Frydman, M. (1999): Televízió és agresszió. Pont Kiadó, Budapest.
- Gabnai, K. (1999): Drámajátékok. Bevezetés a drámapedagógiába. Helikon Kiadó, Budapest.
- Mérei, F. (1972): Gyermeklélektan. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pratkanis, Aronson (1992): Rábeszélőgép. AB OVO, Budapest.
- Szvatkó, A. (2002): Hiszen ez játék! – Szenzoros integrációs terápiák a fejlesztésben. In: Martonné Tamás Márta (szerk): Fejlesztőpedagógia. Eötvös Kiadó, Budapest
- Frigyes, J. (2010): A babahordozás története és lélektani jelentősége. In: Szepesi Anna (szerk.) Hordozókendők és női sorsok. Textilmúzeum, Budapest.

